

De herovering

Voor mijn vader

Daniel Huhn

De herovering

Het spectaculaire verhaal van
Manfred Gans, die mei 1945 met een defecte jeep
door het vernietigde Duitsland trok
om zijn ouders uit het concentratiekamp
te bevrijden

Uitgeverij Balans

Oorspronkelijke titel *Rückeroberung. Die Geschichte von Manfred Gans, der im Mai 1945 Deutschland durchquerte, um seine Eltern aus dem KZ zu befreien*

Oorspronkelijke uitgever Hoffmann und Campe, Hamburg

Copyright © 2022 Daniel Huhn

Copyright Nederlandse vertaling © 2023 Alexander van Kesteren/
Uitgeverij Balans, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden.

Omslag Nico Richter

Inkleuren omslagfoto Erwin Zeemering

Omslagfoto Vernietigde en uitgebrande voertuigen van de Wehrmacht op de Reichsstraße 37 naar Bad Dürkheim in de buurt van de papierfabriek Cordier

Typografie en zetwerk Jos Bruystens, Maastricht

Druk Wilco

ISBN 978 94 638 2266 4

NUR 680

www.uitgeverijbalans.nl

 facebook.com/uitgeverijbalans

 twitter.com/balansboeken

 instagram.com/uitgeverijbalans

 uitgeverijbalans.nl/nieuwsbrief

‘Terwijl wij staren naar de toekomst,
houdt de geschiedenis ons in het oog.’

Amanda Gorman, ‘The Hill We Climb’
(vertaling Zaïre Krieger)

Inhoud

Proloog	- 9
Terug naar waar het begon	- 13
Jeugd in Borken	- 17
Een vreemde in Engeland	- 39
Een nieuwe identiteit	- 73
Herovering	- 93
Mei 1945	- 140
Theresienstadt	- 170
Van Freddie naar Manfred	- 187
Weerzien in Borken	- 226
Epiloog	- 240
Dankwoord	- 243
Toelichting bij de bronnen- en literatuurlijst	- 246
Fotoverantwoording	- 252
Noten	- 252

Proloog

Op 29 juli 2016 waait het stevig in Goes. De hoge toren van het stadhuis steekt uit boven het marktplein, dat verder wordt omringd door huisjes van rode baksteen. Voor veel deuren staan houten bloembakken. In de lucht boven het centrum krijst een zwerm meeuwen. De kust is niet ver. Maar in de straten van de vredige binnenstad zie je weinig mensen. Wij verbreken als enigen de ochtendrust: opgewekt kwetterend in allerlei talen begeeft ons reisgezelschap zich door de smalle straten. Op deze ochtend lijken die straatjes net een filmdecor dat speciaal voor ons is opgebouwd. Op de parkeerplaats aan de rand van het centrum staat de touringcar met open deuren en draaiende motor te wachten. Andy, onze reisleader, staat bij de voorste deur te gebaren dat we moeten opschieten: we hebben nog een hele reis af te leggen en tijdens de tussenstops is er veel te doen. Haastig proppen de laatste passagiers hun rolkoffers in de bagageruimte. Andy telt: iedereen is er. Met een luid siggeluid sluit de deur. De touringcar komt in beweging. Aan boord bevinden zich achttien mensen: de ene helft bestaat uit een groep uit de vs, de andere helft komt uit Israël. Maar allemaal zijn het nazaten van de familie Gans uit Borken in het Münsterland, die nu voor het eerst samen op pad gaan om het spoor van hun familiegeschiedenis te

volgen. Helemaal achterin, op de laatste rij van de bus, zitten Malte en ik. Malte is als historicus namens de gemeente Borken meegestuurd om onderzoek naar de stadsgeschiedenis te doen. Zelf heb ik de nodige filmuitrusting bij me. De reis begint.

Dat ik in de bus zit heb ik te danken aan Norbert Fasse, de stadsarchivaris van Borken. Een paar weken eerder belde hij om te vertellen dat hij aan het einde van de maand de nazaten verwachtte van een Joods gezin dat vroeger een prominente rol in het stadje had gespeeld. Hij vroeg of ik niet een paar interviews wilde houden. Op dat moment konden we niet weten dat uit het verzamelde materiaal een heel reisprogramma zou ontstaan. Ik had überhaupt nog nooit gehoord van Manfred, Theo en Karl, van Moritz of Else Gans. Toch hoefde Norbert me niet te overtuigen. Dit project maakte me meteen nieuwsgierig, ook toen ik nog geen idee had van de volle reikwijdte van deze geschiedenis.

Pas een dag voor vertrek leer ik in een hotel in Amsterdam de familie Gans kennen. We dineren samen en de sfeer is gemoedelijk. Maar omdat we elkaar pas net kennen roeren we de verschillende gespreksonderwerpen voorzichtig aan. Ik heb ontelbare vragen, maar ben onzeker. Want wat kan ik vragen, wat mag ik vragen en moet ik vragen?

De volgende ochtend zit ik met de hele familie in de touringcar. We hebben meer dan duizend kilometer voor de boeg. We volgen het spoor van Manfred Gans, die in mei 1945 dwars door zijn verwoeste moederland reed om zijn ouders te zoeken: vanuit Nederland doorkruiste hij heel Duitsland om ten slotte aan te komen bij het voormalige getto Theresienstadt, in het huidige Tsjechië. Ik maak lan-

ge dagen. Meestal is er pas 's avonds in het hotel plaats voor de geplande interviews – vaak is het dan al na elven. Maar het vertrouwen groeit en met elk gesprek tekenen de contouren van een indrukwekkende geschiedenis zich duidelijker af.

Toen ik in 2016 aan deze reis begon wist ik alleen in geografische zin waar die me heen zou voeren. Ik kon niet bevroeden welke gesprekken en ontmoetingen de reis voor me in petto had. Na onze gemeenschappelijke reis bezocht ik verschillende familieleden in de vs en Israël en vergaarde ik steeds meer details over hun familiegeschiedenis. Hoe langer ik snuffelde in de brieven, fotoalbums en dagboeken, des te spannender en veelzijdiger werd deze geschiedenis over Manfred Gans, zijn ouders en broer. De bevindingen en interviews leidden eerst tot een stuk in de krant en vervolgens tot een radioreportage en een tv-documentaire over de reis. Later volgde een zesdelige podcast bij Audible. En nu dit boek, dat me voor het eerst de ruimte biedt om Manfred Gans' roerige en ontroerende levensverhaal in zijn volledigheid te vertellen.

Een schat aan brieven, aantekeningen in agenda's en dagboeknotities vormt de basis van dit boek en bood mij zicht op deze bijzondere biografie. Terwijl we Manfreds sporen volgen zullen tal van grote thema's de revue passeren: het lot van de Duitse vluchtelingen in Engeland, D-day en het verdere verloop van de oorlog, de omstandigheden in het getto Theresienstadt, de discussies over het toevluchtsoord Palestina, de geknakte Duitse samenleving van direct na de oorlog. Dat en nog veel meer zal ik uitgebreid beschrij-

ven via de ogen en woorden van Manfred Gans. De hoofdpersoon van dit boek heeft deze geschiedenis namelijk niet alleen zelf beleefd, maar er ook veel op gereflecteerd. Om zijn wereld tot leven te roepen, zal ik historische plekken en gebeurtenissen telkens kort toelichten. Het verhaal van Manfred Gans biedt een bijzonder perspectief op een tijd die zich kenmerkte door ideologisch gelegitimeerde barbaarij en onmenselijkheid. Tot op de dag van vandaag kost het ons moeite die tijd te begrijpen, maar tegelijkertijd heeft die ook getuigenissen voortgebracht die ons raken met hun diepe menselijkheid. Hoewel deze periode steeds verder achter ons ligt, lijkt die soms toch ook verrassend veel op onze eigen turbulente tijd van maatschappelijke en politieke omwentelingen.

Terug naar waar het begon

12 mei 1945 is een zonnige zaterdag. Aan het begin van de middag tikt de thermometer 30 graden aan. In Goes, in het zuidwesten van Nederland, pakt de Britse officier Frederick Gray een paar dingen bij elkaar: twee wegenkaarten, een pistool, wat proviand en een begeleidende brief van zijn meerdere. Pas op de dag van vertrek kreeg Gray het akkoord van zijn bevelvoerende officier, een majoor in het hoofdkwartier, om op eigen houtje naar het oosten te reizen. In die brief stond: 'Hij dient alle steun te krijgen die hij nodig heeft om zijn plan uit te voeren.' En steun kan hij gebruiken. Hij wil namelijk dwars door het verwoeste Duitse Rijk rijden, waar de situatie op dat moment, zachtjes uitgedrukt, chaotisch en onvoorspelbaar is. Zijn reisdoel is het getto Theresienstadt in de buurt van Praag. Hij hoopt vurig dat hij daar zijn ouders levend en wel zal aantreffen.

Slechts een paar dagen daarvoor had Frederick in zijn standplaats Goes een brief gekregen met informatie over de verblijfplaats van zijn ouders. De afzender was zijn tante Erna, van wie hij al jaren niets meer had gehoord. Zij wist hem te vertellen dat zijn ouders, Moritz en Else, zich in ieder geval tot kort voor het einde van de oorlog in Theresienstadt bevonden. Frederick Gray had hen op dat

moment al vijf jaar niet meer gezien en bijna even lang niets meer van hen gehoord.

Kort voor vertrek constateert Bob, zijn chauffeur, dat de remmen van de jeep het niet goed doen. Frederick belooft dat ze die onderweg zullen laten nakijken. Hij heeft geen tijd te verliezen. Wil hij zijn ouders in Theresienstadt aantreffen, dan telt elke dag. Voor hem liggen ruim duizend kilometer en tal van onbekende uitdagingen. Wat hij op deze reis meemaakt, zal hij kort na zijn terugkeer opschrijven. Tot aan de dag van vandaag worden die met een typemachine volgeschreven pagina's bewaard in het United States Holocaust Memorial Museum in Washington. De stijl: beknopt, feitelijk, wars van sentimentaliteit.

Eindelijk: klaar voor vertrek. De chauffeur weet pas sinds een kwartier van de geplande reis. Maar hij ziet het helemaal zitten. 'Geluksvogel' roepen sommigen naar hem. (...) Het weer is perfect. We dragen allebei een overhemd met korte mouwen en verlaten GOES tegen het middaguur.¹

In Roosendaal pikken ze twee Canadezen op. Die hadden net in Brussel 'vE-Day' gevierd, de overwinning in Europa. Vier dagen eerder hebben de Duitsers zich overgegeven. Na zes verschrikkelijke oorlogsjaren keert eindelijk de vrede terug in Europa. In Londen komen honderdduizenden samen op Trafalgar Square, in Parijs zwaaien mensen met Franse vlaggen en dansen ze in de straten, op Times Square in New York regent het confetti. 'Have we had a time!' roepen de Canadezen. Nu moeten ze zien terug te keren naar hun eenheid in de buurt van Bremen. Frederick

en zijn chauffeur zeggen dat ze kunnen meerijden tot Münster, waar ze willen overnachten. Maar iets later, in Tilburg, moeten ze alweer stoppen. De remmen van de jeep vertonen nog steeds kuren. Ze vinden weliswaar een garage, maar de monteur neemt zijn tijd. Alleen is tijd nu net wat Frederick Gray niet heeft. Hij wordt ongeduldig. Hij besluit spontaan dat ze verder zullen rijden met de haperende jeep. Laat in de middag bereiken ze bij Rees de oever van de Rijn.

Voor de opmars van de geallieerden in het Westen was de Rijn de laatste grote hindernis geweest. In de laatste oorlogsdagen hadden de Duitsers alle nog intacte bruggen over de Rijn ten noorden van Bonn opgeblazen. Nu ligt er een provisorische pontonbrug over de rivier, waar in de lente van 1945 heel veel water doorheen stroomt. Bob manoeuvreert de Britse jeep voorzichtig over de drijvende brug. En dan zijn ze op de andere Rijnsoever.

Nadat ze de rivier zijn overgestoken, komt Frederick in de buurt van de streek die hij kent. Hoewel hij haast heeft, besluit hij toch tot een kleine omweg.

CLEVE – EMMERICH – BOCHOLT, overal is alles totaal vernietigd. Bob, mijn chauffeur, heeft nog nooit zoiets gezien en kan er met zijn hoofd niet bij. De Canadezen maken spottende grappen: ‘Daar staat nog een ongehavend huis waar Duitsers wonen, dat is toch veel te goed voor ze!’ Mijn wegenkaart laat te wensen over, maar ik ken het hier. De straten verkeren in een vreselijke staat. Bocholt herken je nauwelijks, zozeer is de stad verwoest. Ik denk terug aan die mooie dagen, de dagen vóór 1938.²

Die 'mooie dagen' waaraan hij terugdenkt liggen ver in het verleden. Dat was in de tijd voordat Frederick Gray bestond en hij nog Manfred Gans heette. Deze Britse officier was namelijk niet opgegroeid in Groot-Brittannië, maar in het Westfaalse Borken. Zeven jaar eerder had hij dat stadje verlaten. Nu bevindt hij zich op niet meer dan een kwartiertje afstand.

Wanneer ze Borken binnenrijden, vraagt Manfred zijn chauffeur om vaart te minderen. Niet dat hij wil stoppen of uitstappen, maar hij wil zich inprenten wat hij ziet. Van veel huizen staat alleen nog de gammele gevel overeind, van andere resteert niets meer dan een grote hoop puin. Van het gymnasium tot het oude postkantoor is bijna alles vernietigd. De Britse jeep slaat af in de Bocholter Straße. Na een paar honderd meter ziet Manfred achter een hoge boom ten slotte het trotse huis van zijn kindertijd. De hoge bakstenen muren voor het huis zijn gesloopt. Aan de vlaggenmast in de voortuin wappert de Britse vlag. Maar het gebouw staat tenminste nog. Het militaire bestuur van de geallieerden had hier een paar dagen eerder zijn hoofdkwartier ingericht. Het is een van de weinige huizen in Borken die de oorlog ongeschonden zijn doorgekomen.

Het ziet er prachtig uit, dat doet me goed. Dat zal de moffen een lesje leren. Met hun hang naar mystiek zullen ze het wel begrijpen.³

Jeugd in Borken

Borken is een klein stadje in het westen van het Münsterland, vlak bij de Nederlandse grens. Het ligt dicht bij de Rijn, maar vrij ver van de grotere steden van deze streek. In de jaren twintig moet Borken het hebben van landbouw en de textielindustrie. Er wonen zo'n achtduizend mensen, van wie de meeste praktiserend katholiek zijn. Toch wonen er sinds meer dan zeshonderd jaar ook Joden in het stadje. De familie Gans is een van de bekende families van Borken. Carl Gans, Manfreds opa, was vanuit Nederland hierheen geïmmigreerd. Met behulp van een huwelijksmakelaar leerde hij Amalia Windmüller kennen, die afkomstig was uit een familie die al vele generaties in Borken woonde. In strijd met het toenmalige gebruik dat de bruid naar de woonplaats van de familie van haar man verhuisde, volgde Carl zijn vrouw naar Borken. Hij zette er een textielgroothandel op. Het echtpaar krijgt tien kinderen: vijf jongens, vijf meisjes. Nummer vier is Moritz, Manfreds vader, een levendig en ijverig kind. Op zijn zestiende, nog voordat hij het gymnasium had afgemaakt, ging Moritz naar Frankfurt voor een commerciële opleiding. Na zijn terugkeer in Borken neemt hij samen met zijn vier broers het goedlopende bedrijf van zijn vader over.

Moritz voelt zich nauw verbonden met zijn geboorte-

plaats, maar heeft in Frankfurt ook het grotestadsleven leren waarderen. Zo nu en dan reist hij naar Keulen om in een van de prachtige ballrooms te gaan dansen, vooral tijdens carnaval. Vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog leert hij daar Else Fraenkel kennen, een aantrekkelijke en zelfbewuste jonge vrouw. Algauw verloven ze zich. De oorlog doorkruist echter hun huwelijksplannen. Net als zijn vier broers vecht Moritz in de loopgraven voor het Duitse Keizerrijk. Pas na de oorlog, in 1918, keert hij voor het eerst weer terug naar Borken. Hij is onderscheiden met een IJzeren Kruis, maar ook zwaar getekend. Duitsland heeft de oorlog verloren, Moritz een been en een longkwab. Maar de verloving heeft standgehouden. Moritz en Else trouwen een jaar na het einde van de oorlog en vestigen zich in Borken. Moritz is dan al 33, Else is 27. Ze hebben zes jaar op elkaar gewacht. Nu gaat alles ineens snel. Vlak achter elkaar worden hun zonen geboren: Karl, Manfred en Theo. Tussendoor richten ze samen de Firma M. & E. Gans – en Gros Export op. In weerwil van de lastige economische situatie na de Eerste Wereldoorlog floreert hun bedrijf. Moritz en Else verkopen over heel Europa textiel en kleermakersbenodigdheden.

In de Bocholter Straße, op een paar honderd meter van het centrum van Borken, kopen Moritz en Else in de jaren twintig een statige villa. De ingang wordt geflankeerd door twee zuilen, een groot balkon kijkt uit over de weelderige voortuin. De familie Gans neemt zowel een huishoudelijke hulp als een tuinier in dienst. Bovendien heeft Moritz een chauffeur, aangezien hij slechts één been heeft en doorde- weeks voor zaken onderweg is in binnen- en buitenland.

'De trots van de Duitse marine!'
Else Gans poseert in de tuin, Borken 1931

Maar voor de sabbat is hij altijd weer terug in Borken. Moritz Gans is joods-orthodox opgevoed. Hij houdt zich aan de religieuze voorschriften. In huize Gans wordt koosjer gegeten en tijdens de sabbat rust in acht genomen. Uit liefde voor haar man neemt Else deze orthodoxe levensstijl over, ook al komt ze zelf uit een niet-gelovige Joodse familie.

Else was opgegroeid in Völksen in de buurt van Hannover. Als jong meisje werd ze door haar ouders naar een meisjescostschool in Brussel gestuurd. In brieven aan haar

twee zussen schrijft ze pagina's lang enthousiast over de opvoering van een Wagner-opera of over de nieuwe opnames van een sonate van Mozart. Else ontwikkelde zich tot een ontspannen en wereldwijze, kortom een moderne vrouw. In de zomer beweegt ze zich graag in badkleding door de tuin, wat zowel door haar katholieke burens als de Joodse gemeenschap met fronsende wenkbrauwen wordt gadegeslagen. Niet minder ongebruikelijk voor die tijd is dat Else niet alleen op het briefhoofd van de Firma Gans staat, maar binnen de onderneming daadwerkelijk optreedt als een volwaardige partner. Terwijl haar man door het land reist, neemt zij de planning op kantoor voor haar rekening. Ondertussen voedt ze de kinderen op in een strenge Pruisische stijl, maar ook met veel warmte.

Moritz Gans is naast een succesvol zakenman ook sterk betrokken bij de stad. Hij wordt voorzitter van het Verband der Kriegsoffer in het district Borken, een organisatie die zich bekommert om veteranen en de herdenking van de oorlogsslachtoffers. Wanneer oorlogsinvaliden worden gekort op hun uitkering, grijpt hij kordaat in. Geregeld schakelt hij voor zulke aangelegenheden ook eigen personeel in. Zijn bemoeienis werpt vaak vruchten af. Deze toewijding levert hem aanzien op onder zijn medeburgers. In 1929 wordt Moritz voor de socialistische SPD in de gemeenteraad gekozen. Daarmee is hij het eerste Joodse gemeenteraadslid in Borken en een van slechts twee SPD-gemeenteraadsliden.

Alhoewel (of juist doordat) Moritz zelf vier jaar aan het front had doorgebracht, ontwikkelde hij zich in de loop van de jaren twintig tot een overtuigd tegenstander van de oorlog. Politiek gezien had hij al veel eerder met het milita-

risme en nationalisme van het keizerrijk gebroken. Terwijl veel Duitsers begin jaren twintig nog niet precies weten wat ze aan moeten met het trauma van de Eerste Wereldoorlog en de politieke omwentelingen van de jonge republiek, is het echtpaar Gans duidelijk van standpunt veranderd.

In deze periode zit de agenda van Moritz Gans vrijwel altijd propvol. Naast zijn constant groeiende bedrijf en zijn politieke werkzaamheden is hij ook – hoe kan het ook anders – actief binnen de Joodse gemeenschap. Hij wordt er vicevoorzitter. Deze gemeenschap telt ruim honderd leden en beschikt over zowel een synagoge als een kleine Joodse school. Daar leren Manfred en zijn broers rekenen en schrijven, Hebreeuws en Joodse liederen; en ze worden vertrouwd gemaakt met de geschriften van de Thora. Na de vierde klas stappen ze vervolgens over naar het katholieke gymnasium. Niettemin blijven ze in de middag de lessen bijwonen van Bezabel Jehuda Locker, een algemeen geschoolde en zionistisch georiënteerde leraar die door de gemeente uit Polen is gehaald. Zoals in de meeste Joodse gezinnen in Borken wordt ‘bildung’ in het huis van het gezin Gans heel belangrijk gevonden. Minstens zo belangrijk is echter de familiezin.

Karl, Manfred en Theo groeien op in een beschermde omgeving, ingebed in een omvangrijke familie. In Borken zelf wonen meer dan twintig familieleden; in het naburige Nederland leeft nog een veelvoud daarvan. De onderlinge verbondenheid en de warmte van de familie worden vooral duidelijk op de verjaardag van oma Amalie, die op oudjaar valt. Elk jaar opnieuw nemen alle familieleden op deze dag vakantie om in Borken samen te komen: Amalies tien

Moritz en Manfred Gans in de tuin, Borken ca. 1938

kinderen, tweeëntwintig kleinzonen en twee kleindochters.

Op foto's uit een album uit die tijd is het dagelijks leven van Manfred en zijn broers vastgelegd. De kiekjes worden afgewisseld met korte ironische opmerkingen. 'Duitsland ontwaakt' staat bijvoorbeeld onder de eerste foto van het album, waarop de drie jongens vlak na het wakker worden met nog ietwat slaperige, maar toch ook nieuwsgierige blikken staan afgebeeld. Dezelfde leus – *Deutschland erwache* – prijkt in die periode op talloze banieren van de SA en de NSDAP.

Na een kom havermoutpap als ontbijt is het tijd om naar school te gaan. Karl draagt al de schoolpet van de hogere school, Manfred en Theo trekken met een eenvoudiger vilten petje 'ten strijde' (zoals het onderschrift luidt).

'Duitsland ontwaakt!'

Theo, Manfred en Karl vlak na het wakker worden, Borken 1931

's Middags lunchen ze op het royale terras, hun huiswerk maken ze in de ruime studeerkamer. Daarna is het 'op naar de DJK': de drie voetballen bij de katholieke sportvereniging van Borken.

Vooralsnog krijgen Manfred en zijn broers slechts sporadisch met antisemitisme te maken. Ze spelen zelden bij niet-joodse vriendjes thuis, want ze willen niet per ongeluk de voedselvoorschriften van de Thora overtreden, maar hun vrijetijdsleven speelt zich hoe dan ook vooral op straat af. De avonden brengen de jongens door met lezen of, nog liever, luisteren naar de radio. Bij de deur staan de schoenen dan al netjes geпоetst klaar voor de volgende dag.

Begin jaren dertig staat het katholieke Borken sceptisch tegenover het nationaalsocialisme, dat op dat moment aan

de weg timmert. Tijdens de Weimarrepubliek bezit de katholieke Zentrumspartei steevast de meerderheid in het stadje en aanvankelijk blijft dat ook zo wanneer de NSDAP in andere regio's de overhand neemt. Van buitenaf gezien is de Joodse gemeenschap van Borken, met haar synagoge in het centrum, volledig geïntegreerd. In ieder geval laten de vertegenwoordigers van de stad en de kerk geen gelegenheid onbenut om de nauwe banden met de Joodse burgers te benadrukken. Maar met de machtsovername van Hitler in januari 1933 verandert deze situatie in één klap – ook in Borken.

Een historisch keerpunt

30 januari 1933 is een kille dag in Borken. Else zit met haar drie kinderen aan het middageten terwijl op de achtergrond de radio te horen is. Plotseling wordt het programma onderbroken door de nieuwslezer. De stem vertelt dat hij zojuist bericht heeft gehad dat rijkspresident Hindenburg Adolf Hitler tot rijkskanselier heeft benoemd. Noch voor het gezin Gans als voor vele andere miljoenen Duitsers komt dit bericht als een verrassing. Toch versteent Else. De destijds tienjarige Manfred begrijpt haar plotselinge stemmingswisseling niet. Maar wanneer hij de volgende dag op school merkt hoe blij sommige klasgenootjes met de benoeming van Hitler zijn, begint hij te vermoeden dat hij een zware tijd voor de boeg heeft. Een paar weken later krijgt hij daarvan een eerste voorproefje.

Na wekenlange voorbereidingen verspreiden zich op 1 april 1933, stipt om 10 uur 's ochtends, overal in het land jonge mannen van de Sturmabteilung (SA). Ze begeven zich